

Ambachtslieden met invloed

Bestuurlijke vernieuwing in laatmiddeleeuws Utrecht

De veertiende eeuw was voor veel steden in Europa een periode van machtsstrijd en bestuurlijke experimenten die de middenklasse meer invloed in het stedelijke bestuur gaven. Hoewel Gent en Brugge in de Nederlanden de bekendste voorbeelden zijn, hoeven we voor deze dynamiek niet meteen naar de Vlaamse grootsteden te verwijzen. Ook in de kleinere steden in de Noordelijke Nederlanden kwamen dit soort ontwikkelingen op gang, als eerste in Utrecht.

Justine Smithuis is historicus, gespecialiseerd in de late middeleeuwen.

Aan het begin van de veertiende eeuw vonden belangrijke verschuivingen plaats in hoe steden bestuurd werden. Ambachtslieden namen binnen een aantal steden in Vlaanderen en Brabant het oligarchische bestuur over van rijke kooplieden en grondbezitters. Zij waren georganiseerd in gilden of ambachten die naar het voorbeeld van de oudere koopliedengilden waren ontstaan. Deze verkregen nu voor het eerst een stem in het bestuur van de stad, bijvoorbeeld door vertegenwoordigers af te vaardigen naar de schepbanken of de raad. Het proces dat gilden een politieke rol gaf in de stad nam grofweg de hele veertiende eeuw in beslag, afhankelijk van lokale en regionale omstandigheden.

Democratie?

Ambachtsgilden ondernamen hun politieke acties naar eigen zeggen in het algemeen belang van de stad. Dat wil zeggen in het belang van alle *burgers*. Burgers waren tot de Franse Revolutie alleen mannen met burgerrecht. Dit was een recht dat je bezat door geboorte, huwelijk, schenking of koop. In de praktijk was het meestal voorbehouden aan stadsbewoners met enige status en bezit. De gilden vertegenwoordigden zelf in de eerste plaats zelfstandigen met een eigen werkplaats, winkel of marskraam. Democratisch kun je de omwentelingen door de gilden dus niet noemen. Wel leidden ze, door de uitbreiding van passief en actief kiesrecht en andere maatregelen, tot meer

representativiteit en meer openheid in het stedelijke bestuur. Hierdoor kreeg de middenklasse formele politieke invloed, en niet alleen de elite. Interessante ontwikkelingen dus, die zorgden voor bestuurlijke innovatie in de toch al dynamische omgeving van de groeiende en bloeiende steden.

Noord en Zuid

Traditioneel wordt het politieke succes van gilden verbonden aan bevolkingsrijke steden met relatief grote aantallen ambachtslieden of neringdoenden, zoals in de lakennijverheid. Zij konden immers gewicht in de schaal leggen. De grote steden in Vlaanderen en Brabant voldoen aan dit beeld. In de Noordelijke Nederlanden lag de situatie anders. Daar kwam de urbanisering pas echt op gang in de loop van de veertiende eeuw. De grootste stad in deze regio was Utrecht, dat rond 1300 naar schatting 6.000 à 7.000 inwoners telde. Een getal dat vermoedelijk verdubbelde in de veertiende eeuw. Daarmee kwam Utrecht slechts in de buurt van de wat grotere Brabantse steden Mechelen en Leuven. Ter vergelijking: Gent had in 1350 circa 64.000 inwoners en Brugge 45.000.

Het algemene beeld van de Noordelijke Nederlanden is dat de oude elites hier met hun facties de macht strak in de hand hielden. Toch klopt dit beeld van oligarchische Noord-Nederlandse steden en stadjes maar ten dele. Met name in Utrecht ontwikkelde zich al vanaf 1304 een zelfstandig

stadsbestuur dat gedomineerd werd door ambachts- en kleinhandels-gilden. Daarnaast vonden middengroepen in andere steden – met name in het midden en oosten van het huidige Nederland – een alternatieve weg naar de stedelijke politiek via vertegenwoordiging uit de wijken.¹

Utrechtse groei

De ontwikkeling van gilden in Utrecht is nauw verbonden met de bijzondere geschiedenis van de stad. Utrecht was sinds de vroege middeleeuwen een bestuurlijk centrum waar de bisschop zetelde met zijn hof. Het bisdom strekte zich uit over een groot deel van huidig Nederland. De kerkvorst drukte met zijn hofleden en dienaren (*ministerialen*) een sterke stempel op de vroege stadsontwikkeling. Maar de nederzetting was ook gunstig gelegen voor de handel over de Rijn en de Vecht.

Vanaf 1122, toen Utrecht zijn eerste stadsrecht verkreeg, ontwikkelde zich een elite van (Rijn) kooplieden die naar men denkt het jonge stadsbestuur ging beheersen, samen met de ministerialenfamilies. De kooplieden sloten zich al vroeg aaneen in een *hansa*. Vanaf de dertiende eeuw zijn er ook meldingen van ambachtslieden. Opgravingen laten zien dat de stad in deze eeuw sterk groeide: markten en bruggen werden gebouwd, evenals werven en stenen huizen voor de elite. De laatste waren eigenlijk versterkte stadskastelen; het huis Drakenburg is hiervan een goed voorbeeld. In deze tijd ontstonden ook de Utrechtse ambachtsgilden. Hun eerste vermelding (in 1267) laat zien dat ambachtslieden en winkeliers zich op dat moment al hadden georganiseerd in een aantal broederschappen (*confraternitates*) of ambachten ▶

¹ Bijvoorbeeld in de Hanzesteden van Overijssel en in Gelre. Dordrecht was de enige andere stad in de Noordelijke Nederlanden waar ambachtsgilden ook invloed in de stedelijke politiek kregen, hoewel beperkter dan in Utrecht. Zie voor een overzicht de publicatie van Maarten Prak (onder Verder lezen).

Links: De Ganzenmarkt en de Stadhuisbrug te Utrecht. Schilderij van Joost Cornelisz. Droochsloot, ca. 1620. Centraal Museum, Utrecht.
Boven: Utrecht kreeg in 1122 stadsrechten van Hendrik V. Die dwong bisschop Godebald daartoe. Foto: Utrechts Archief.

2 H. Bruch (ed.), Johannes de Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Holland* (Den Haag 1982), 143-144.

3 Tekst uitgegeven in J.C. Overvoorde en J.G.C. Joosting (red.), *De gilden van Utrecht tot 1528*, 2 dln. (Den Haag 1896-1897) I, 52-55.

4 Alleen schepenen mochten het laatste nog wel, want hierin zetelden vaak burgers die een leengoed bezaten van de bisschop of een andere heer.

(*ambochten*) die door het stadsbestuur erkend werden. Daarmee had Utrecht de primeur in de Noordelijke Nederlanden. Hoeveel het er precies waren, is onbekend, maar vanaf de veertiende eeuw waren en bleven het er 21, waaronder bakkers, slaggers, *wantsnijders* (textielverkopers), *corduaniers* (schoenmakers), *marsslieden* (detailhandelaars in allerhande goederen), pelsbewerkers en smeden. Samen getuigen zij van het toegenomen belang van lokale en regionale markt- en kleinhandel en van een gediversifieerde productie in de stad. Daarbij ging het niet alleen om gewone consumptiegoederen, maar ook om de productie van luxeartikelen. Deze vonden lokaal afzet, niet in het minst onder de talrijke geestelijken, of waren voor de export bestemd. Utrecht stond onder andere bekend om zijn lederwaren.

‘Na een factiestrijd tussen patricische families zagen de oudermannen van de gilden hun kans schoon en wierpen zich op als ordestichters’

Het ging daarbij niet om grote aantallen ambachtslieden en kleinhandelaren. Toch is al vroeg te merken dat zij actie ondernamen om het gesloten bestuur van de patricische families uit te dagen. Dit blijkt voor het eerst tijdens een opstand in de jaren 1270, die vanuit Noord-Holland naar Utrecht overwaaid. Volgens de overlevering verdreven boze Utrechtse burgers de ‘edelen die de stad tot last waren’ uit de stad en stelden ze de oudermannen van de ambachten in hun plaats aan als hun vertegenwoordigers, om de stad ‘in het algemeen belang’ (*tot den ghemenen orbaer*) te besturen.² De ‘edelen’ (oftewel de families van rijke kooplieden en ministerialen) die het stadsbestuur monopoliseerden, regeerden in de ogen

van gewone burgers dus niet in het belang van de stad of de burgerij, maar in hun eigen belang. De ambachten konden daar tegenover gesteld worden als organisaties die dit algemene belang wél behartigden.

De omwenteling

Het experiment van de jaren 1270 bezweek toen de graaf van Holland met geheime steun van een aantal Utrechtse patriciërs de stad binnenviel. De bestuurders ‘nieuwe stijl’ werden uit hun functies verdreven, het oude bestuur hersteld. Maar dertig jaar later, in het voorjaar van 1304, lagen de kaarten anders. Allereerst had de Guldensporenslag plaatsgevonden en zijn revolutionaire resultaten in Vlaanderen en Brabant waren in het noorden zeker bekend geworden. Ten tweede heerste er sinds enige tijd oorlog in de regio: de graaf van Vlaanderen (die de ambachtslieden in de Vlaamse steden had gesteund) streed met de graaf van Holland om bezittingen in Zeeland, en de bisschop van Utrecht, Gwijde van Avesnes (1301-1317) – een broer van de Hollandse graaf – deed mee. In maart van 1304 werd bisschop Gwijde van Avesnes in Zeeland krijgsgevangen gemaakt. Ten derde verkeerde ook het Utrechtse stadsbestuur in chaos. Mede door de oorlogstoestand brak er een hevige factiestrijd uit tussen een aantal patricische families met tegenovergestelde loyaliteiten. Op het dieptepunt, eind maart, kwamen daarbij drie leden van de Utrechtse schepenbank om het leven. De oudermannen van de gilden zagen hun kans schoon en wierpen zich op als ordestichters. Zij onthaalden de Vlaamse troepen die voor de walen stonden en stelden een brief op die de overgebleven schepenen mee bezegelden. Deze ‘gildenbrief’ gaf hun organisaties grote invloed in het bestuur van de stad en verminderde bovendien de invloed van de bisschop en andere heren.³ Toen

Het Bisschopshof rond 1650, waar de bisschoppen van Utrecht zetelden. Tekening van Geertruydt Roghman.

bisschop Gwijde ruim een jaar later terugkeerde uit krijgsgevangenschap had hij als stadsheer weinig andere keuze dan de nieuwe situatie te accepteren. Kortom: wat de Utrechtse gilden in 1304 en 1305 bereikten, was in grote mate afhankelijk van de politieke omstandigheden van het moment, en in mindere mate van sociaaleconomische en demografische factoren. Bovendien was er sprake van een duidelijke ‘Vlaamse factor’ in Utrecht om de initiatieven van de gilden te ondersteunen.

Gildenbestuur

Door de gildenbrief van 8 mei 1304 verschaften de Utrechtse gilden zich uit naam van de burgerij toegang tot de stedelijke politiek. De oudermannen (twee per gilde, dus 42 in totaal) kozen in het vervolg jaarlijks de 24 leden van de raad, die samen met de schepenbank het dagelijkse bestuur van de stad vormde. De raadsleden moesten nu allemaal lid van een gilde zijn. Deze raadsleden kozen op hun beurt de twaalf schepenen, maar in tegenstelling tot vóór 1304 was dit geen levenslange benoeming meer. Ook zij werden jaarlijks gekozen, bovendien zonder tussenkomst van de bisschop. Die mocht de voorgedragen schepenen alleen nog beëdigen. Bestuurders mochten ook geen broer, vader of zoon zijn van elkaar en niet in dienst staan van andere heren of vorsten, dit om beïnvloeding en machtsmisbruik tegen te gaan.⁴ Alle gilden kregen een grote mate van autonomie in het regelen van hun eigen zaken.

In de jaren na 1304 ging de bestuurlijke vernieuwing, geïnitieerd door de gilden, verder. De oudermannen, die aanvankelijk alleen de raad kozen, gingen zelf deel uitmaken van het dagelijkse bestuur. Het nieuwe instituut dat zo ontstond was de *stadsraad* en bestond uit 12 schepenen, 24 raadsleden en 42 oudermannen. Voor de Noordelijke Nederlanden was dit een unieke constructie, maar stadsraden zijn wel bekend uit andere Rijnsteden in het Duitse rijk. Een volgende mijlpaal was dat de nieuwe bestuursvormen en afspraken op schrift werden gesteld, in een soort ‘grondwet’ voor de stad (1341). Daarin werd ook de jaarlijkse verkiezing van oudermannen zelf, en van de raadsleden, in detail vastgelegd. Een grote rol speelde loting van kiesmannen in elk gilde. Alle gildenleden kregen bovendien het recht om in vergadering (*morgenspraak*) bijeengeroepen te worden voor consultatie bij belangrijke aangelegenheden.

In feite namen de gilden het hele stadsbestuur van Utrecht over. Naast de 21 gilden waren er geen aparte zetels of kiescolleges meer voor niet-ambachtelijke (lees: oude patricische) families, zoals we wel vaak op andere plekken zien (bijvoorbeeld in de Vlaamse en Brabantse steden). In plaats daarvan werden telgen van deze families (kooplieden op de interregionale markten, groothandelaren, makelaars, renteniers, enzovoorts) uitgenoo-

digd lid te worden van een van de ambachts- en kleinhandelsgilden. Mettertijd organiseerden de 21 bedrijfsverenigingen zo de hele burgerij en werden het echte politieke instellingen. Dit principe werd later ook expliciet vastgelegd in de regel dat elke burger lid moest zijn van een gilde om zijn politieke rechten en plichten te kunnen uitoefenen. Een belangrijke burgerplicht was onder andere de stadsverdediging, waarvoor iedere burger met een eigen harnas diende op te komen, en de nachtwacht op de stadsmuren. Al deze taken werden aan de gildenorganisaties toevertrouwd. In de loop van de veertiende eeuw kreeg elk gilde een eigen deel van de (nieuwe) stadsmuur met een toren toegewezen. De gilden traden hier dus letterlijk op als beschermers van het stadsbelang.

Politieke en sociale ontwikkelingen

De manier waarop de bestuurlijke vernieuwingen in Utrecht plaatsvonden, en hoeveel tegenstand ze opriepen onder de oude elite, is helaas slecht te volgen door het gebrek aan bronnen uit het begin van de veertiende eeuw. Het is wel duidelijk dat er tegenstand was, maar de gilden waren er klaarblijkelijk tegen bestand. Een deel van de verklaring lijkt te zijn dat de gilden in deze ‘revolutionaire’ periode eensgezind met elkaar samenwerkten en op cruciale momenten ook konden rekenen op de bisschop, die de hulp van de stad regelmatig nodig had. Dat Utrechtse patricische families, zoals Van Lichtenberg of Gunter, met hun ‘hoge’ contacten snel geneigd waren de hulp in te roepen van buitenaf (bijvoorbeeld van de graaf van Holland of ▶

Stadskasteel Drakenburg vanaf het water. Onder de lantaarnpaal is een gevelsteen aangebracht die naar het huis verwijst.

De Utrechtse gildenbrief uit 1527, waarin de gilden beloven gehoorzaam te zijn aan de bisschop. Alle gilden uit de stad hebben de brief bezegeld. Foto: Het Utrechts Archief.

edelen van het platteland) lijkt bovendien eerder contraproductief te hebben gewerkt. Het bevestigde namelijk de boodschap van de gilden dat deze 'edelen' niet het belang van de stad en de burgers vooropstelden.

Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw ontstond in Utrecht langzaam een nieuw politiek evenwicht. In de praktijk kreeg een nieuwe bestuurdersgroep vorm, met oligarchische trekjes. Deels bestond deze groep uit telgen van oude patricische families, die via de gilden een machtspositie in de politiek hadden hervonden, maar ook uit leden van welvarende families met een ambachtelijke achtergrond. Aangezien functies in stadsbesturen doorgaans onbezoldigd waren, zal het niet verbazen dat ook in Utrecht vooral rijkere burgers er deel van konden uitmaken. Tegelijk zien we ook scheuren in de samenwerking tussen de gilden ontstaan. Door de opname van alle burgers in hun gelederen verloren zij deels hun karakter als vertegenwoordigers van de sociale middengroepen en van bepaalde nijverheidstakken. Er brak in de veertiende en vijftiende eeuw regelmatig strijd uit tussen groepen burgers uit verschillende gilden, die soms gewapend op de Plaats (voor het Stadhuis) werd uitgevochten. In de vijftiende eeuw zouden daar nieuwe uitdagingen bij komen. Vooral de oprukkende Bourgondische macht, eerst in Vlaanderen en daarna in naburig Holland en Brabant, zorgde voor nieuwe machtsstrijd tussen facties en zette het zelfstandige stedelijke bestuur onder druk. Er was verzet tegen inmenging in 'Utrechtse zaken' door machten buiten de stad, maar dit was op den duur

niet houdbaar. In 1456 slaagde Filips de Goede er onder dreiging van geweld in om zijn bastaardzoon David van Bourgondië op de Utrechtse bisschopszetel te laten plaatsnemen. Daarmee kwam Utrecht definitief binnen de Bourgondische invloedssfeer.

De principes van het gildenbestuur, die in de gildenbrief van 1304 al uiteengezet waren, bleven echter bewaard en werden ook met hand en tand verdedigd tegen uitholling van binnenuit en van buitenaf. Voor het laatst gebeurde dat in 1525, mede onder invloed van de Duitse Boerenoorlog. In 1528 viel het doek voor het Utrechtse gildenbestuur. Toen stond de bisschop van Utrecht zijn bestuur over stad en land van Utrecht af aan keizer Karel V. Deze nam meteen de gelegenheid te baat om het stadsbestuur naar zijn hand te zetten. In het vervolg zouden het weer levenslang benoemde schepenen zijn die de stad bestuurden, zonder inspraak van lastige gilden en gewone burgers.

Gilden in de Republiek

In 1528 werden de gilden weer 'gewoon' bedrijfsverenigingen. Achteraf gezien vormde de periode van het gildenbestuur, van 1304 tot 1528, de bloeitijd van Utrecht als zelfstandige stad. De politieke rol van de ambachts- en kleinhandelsgilden was nauw met dit succes verbonden. Hoewel de gilden mettertijd veranderden in politieke organisaties waarin ook de oude elite een plek kreeg, hadden zij wel succesvol de principes van een onafhankelijk bestuur dat handelde in het belang van de stad als geheel en luisterde naar een groter deel van de bevolking onder de aandacht gebracht. Twee eeuwen gildenbestuur was voldoende om ook later als inspiratie te blijven dienen voor stadsbewoners die strenden tegen regentenbesturen in de Republiek, zelfs tot in de Bataafse tijd. ■

Verder lezen

Renger E. de Bruin e.a. (red.), *'Een paradijs vol weelde'*, *Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000).

Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (Amsterdam 2009).

Bert de Munck, *Guilds, labour and the urban body politic. Fabricating community in the Southern Netherlands, 1300-1800* (New York 2018).

Maarten Prak, 'Corporate politics in the Low Countries: Guilds as institutions, 14th to 18th centuries', in: M. Prak, C. Lis, J. Lucassen and H. Soly (red.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation* (Aldershot 2006), 74-106.

Justine Smithuis, *Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)* (proefschrift Universiteit Leiden 2019).